

CHAERONEA
2 AUGUST 338 BC:
A DAY THAT CHANGED THE WORLD.

MUSEUM OF
CYCLADIC ART
ATHENS, 2024

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΑΘΗΝΑ, 2024

ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ
2 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 338 Π.Χ.:
ΜΙΑ ΜΕΡΑ ΠΟΥ ΑΛΛΑΞΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ.

VOL. 2: THE ESSAYS
With two annexes on
Panagiotis Stamatakis and Georgios Sotiriadis

•
EDITED BY
PANAGIOTIS P. IOSSIF – IOANNIS D. FAPPAS

ΤΟΜ. 2: ΤΑ ΔΟΚΙΜΙΑ
Με δύο παραρτήματα για τον
Παναγιώτη Σταματάκη και τον Γεώργιο Σωτηριάδη

•
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Π. ΙΩΣΗΦ – ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΦΑΠΠΑΣ

Με την επιφύλαξη παντός νόμιμου δικαιώματος. Το παρόν έργο δεν μπορεί να αναπαραχθεί, να αναδημοσιευθεί ή να ανατυπωθεί συνολικά ή τμηματικά συμπεριλαμβανομένων των κειμένων και των εικόνων, σε καμία μορφή χωρίς την έγγραφη άδεια των επιμελητών και των εκδοτών.

Έχει καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για τον εντοπισμό των κατόχων πνευματικών δικαιωμάτων των εικόνων που συμπεριλαμβάνονται στην έκδοση. Οποιοδήποτε λάθος ή παράλειψη είναι ακούσιο και θα αποκατασταθεί σε μελλοντικές εκδόσεις.

All rights reserved. This book may not be reproduced, republished or reprinted in whole or in part, including texts and illustrations, in any form without written permission by the editors and publishers.

Any effort has been made to trace the copyright holders of the images reproduced. Any error or omission is inadvertent and will be corrected in future editions.

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ
ORGANIZATION

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΚΥΡΙΟΣ ΧΟΡΗΓΟΣ
MAIN SPONSOR

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΚΘΕΣΗΣ
EXHIBITION SPONSORS

ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ
EXHIBITION BENEFACTORS

ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΧΟΡΗΓΟΣ
ΑΕΡΟΜΕΤΑΦΟΡΩΝ
OFFICIAL AIR CARRIER

ΧΟΡΗΓΟΣ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ
INSURANCE SPONSOR

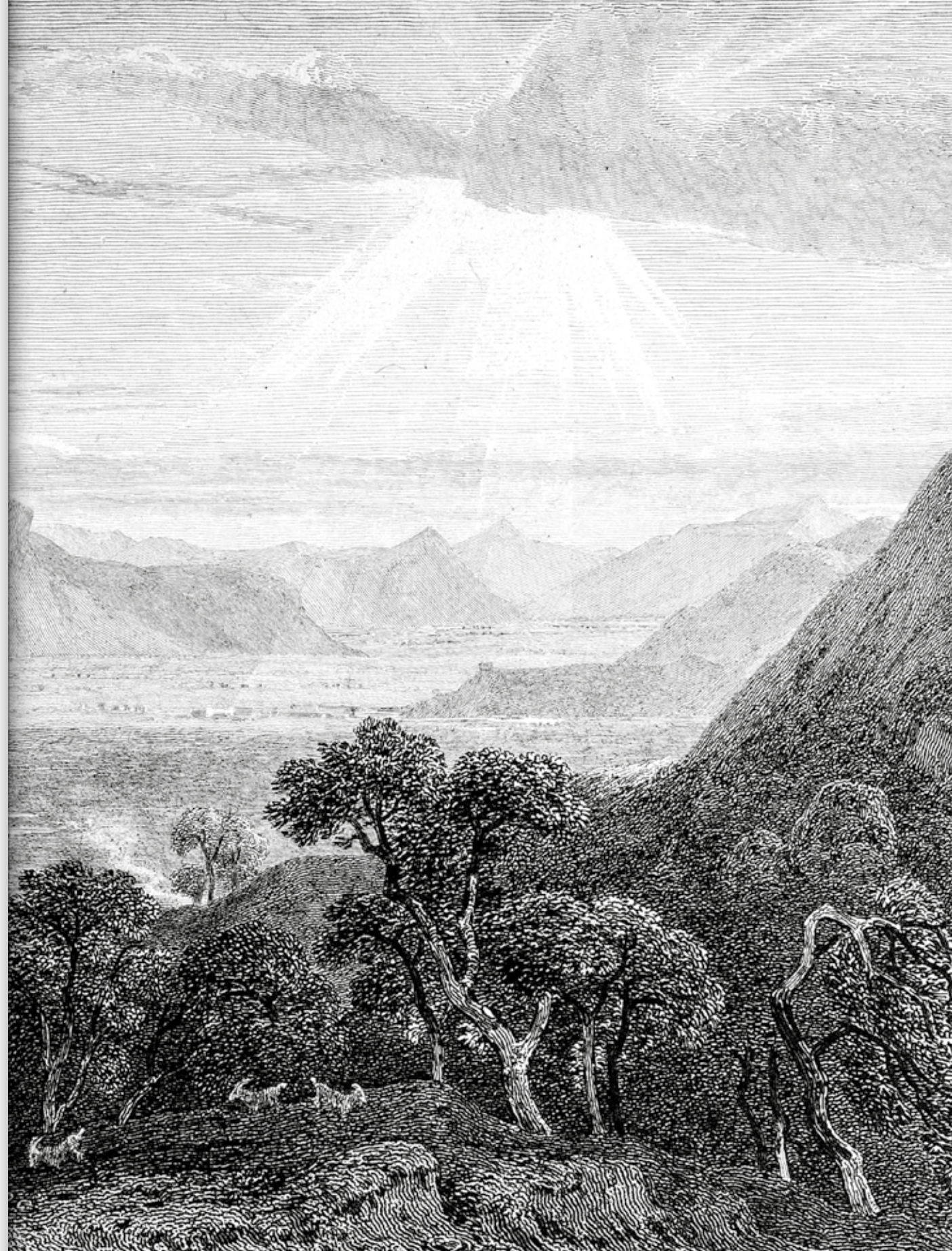
ΧΟΡΗΓΟΣ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ
PRODUCT SPONSOR

ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ
SPECIAL PARTNER

ΧΟΡΗΓΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ
CATALOGUE SPONSOR

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	
Επιστημονική επιμέλεια <div>Παναγιώτης Π. Ιωσήφ</div> <div>Ιωάννης Δ. Φάππας</div>	Φωτογραφίες <div>Ευθύμης Θεοδόσης</div> <div>Σωκράτης Μαυρομμάτης</div> <div>Ανδρέας Σαντρουζάνος</div>
Συγγραφείς	Τελικός έλεγχος δοκιμών <div>Μαριέττα Κυπριωτάκη</div> <div>Εύη Παπαδοπούλου</div> <div>Μεταξία Ρούτση</div>
Reine-Marie Bérard <div>Ερευνήτρια CNRS - UMR 7299 – Centre Camille Jullian, Maison méditerranéenne des sciences de l’homme</div>	Σχεδιασμός <div>BEND</div>
Peter Krentz <div>Πρόεδρος και Καθηγητής Κλασικών Σπουδών στην έδρα W.R. Grey Καθηγητής Ιστορίας, Davidson College</div>	
Robin Lane Fox <div>Ομότιμος Εταίρος του New College, Οξφόρδη και Λέκτορας Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης</div>	
Maria A. Liston <div>Καθηγήτρια, Τμήμα Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο του Waterloo</div>	
Thierry Lucas <div>Πανεπιστήμιο της Picardie "Ιούλιος Βερν" - U.R. 4284 TrAme</div>	
John Ma <div>Καθηγητής Κλασικών Σπουδών, Πρόεδρος του Τμήματος, Πανεπιστήμιο του Columbia</div>	
Rémi Saou <div>LUHCIE, EA 7421, Πανεπιστήμιο της Γκρενόμπλ Άλπεων</div>	
Ναταλία Βογκέικοφ-Brogan <div>Doreen C. Spitzer Διευθύντρια του Αρχείου, Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα</div>	
Βασίλειος Λ. Αραβαντινός <div>Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων Βοιωτίας</div>	
Μαρία-Ξένη Γαρέζου <div>Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων/ΥΠΠΟ</div>	
Παναγιώτης Π. Ιωσήφ <div>Επιστημονικός Διευθυντής Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης/ Καθηγητής Αρχαίας και Μεσαιωνικής Νομισματικής, Radboud Universiteit Nijmegen, Ολλανδία</div>	
Αναστάσιος Κακαμανούδης <div>Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας – Πανεπιστήμιο Κρήτης</div>	
Γιάννης Καλλιοντζής <div>Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Επίκουρος καθηγητής ρωμαϊκής ιστορίας</div>	
Έλενα Κουντούρη <div>Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού</div>	
Αθανασία Κυριάκου <div>Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης</div>	
Κωνσταντίνος Λαγός <div>Λέκτορας Αεροπορικής Ιστορίας, Σχολή Ικάρων</div>	
Εύη Παπαδοπούλου <div>Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης</div>	
Ιωάννης Δ. Φάππας <div>Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης/Επιστημονικός Διευθυντής του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης</div>	
Αλεξάνδρα Χαραμή <div>Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Βοιωτίας</div>	
Αθηνά Χατζηδημητρίου <div>Προϊσταμένη Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων της ΔΔΕΑΜ/ΥΠΠΟ</div>	

CATALOGUE	
Scientific editors <div>Panagiotis P. Iossif</div> <div>Ioannis D. Fappas</div>	Photos <div>Efthimis Theodossis</div> <div>Socratis Mavrommatis</div> <div>Andreas Santrouzanos</div>
Authors	Final proofreading <div>Marietta Kypriotaki</div> <div>Evy Papadopoulou</div> <div>Metaxia Routsis</div>
Reine-Marie Bérard <div>Chargée de recherche CNRS - UMR 7299 – Centre Camille Jullian, Maison méditerranéenne des sciences de l’homme</div>	Design <div>BEND</div>
Peter Krentz <div>Chair and W.R. Grey Professor of Classics Professor of History, Davidson College</div>	
Robin Lane Fox <div>Emeritus Fellow of New College, Oxford and Reader in Ancient History, University of Oxford</div>	
Maria A. Liston <div>Professor, Anthropology Department University of Waterloo</div>	
Thierry Lucas <div>Université Picardie Jules Verne – U.R. 4284 TrAme</div>	
John Ma <div>Professor of Classics, Department Chair, Columbia University</div>	
Rémi Saou <div>LUHCIE, EA 7421, Université Grenoble Alpes</div>	
Natalia Vogeikoff-Brogan <div>Doreen C. Spitzer Director of Archives, American School of Classical Studies</div>	
Vasilios L. Aravantinos <div>Honorary Ephor of Antiquities, Boeotia</div>	
Maria-Xeni Garezou <div>Interim Head of the Directorate for the Management of the National Archive of Monuments/Ministry of Culture</div>	
Panagiotis P. Iossif <div>Scientific Director, Museum of Cycladic Art/Professor of Ancient and Medieval Numismatics, Radboud University Nijmegen</div>	
Anastasios Kakamanoudis <div>Ephorate of Antiquities of Imathia - University of Crete</div>	
Yannis Kalliontzis <div>Ionian University, Assistant Professor of Roman History</div>	
Elena Kountouri <div>Directorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Ministry of Culture</div>	
Athanasia Kyriakou <div>Assistant Professor of Classical Archaeology, Aristotle University Thessaloniki</div>	
Constantinos Lagos <div>Lecturer of History of Aviation, Air School</div>	
Evy Papadopoulou <div>Curator of Antiquities, Museum of Cycladic Art</div>	
Ioannis D. Fappas <div>Assistant Professor of Prehistoric Archaeology, Aristotle University Thessaloniki/ Scientific Director, Museum of Cycladic Art</div>	
Alexandra Charami <div>Head of the Ephorate of Antiquities, Boeotia</div>	
Athina Chatzidimitriou <div>Head of Historical Archive of Antiquities and Restorations/Ministry of Culture</div>	

THESSALIAE
PARS.

OPONTIJ

LOCRI EPI:
CNEMIDII

BOEOTIAE

Inferioris

BOEOTIA
SUPERIOR

pars.

PHOCIS

PARS.

PETRACHVS
REGIO

Cissa

Pythia

Argosthemia

Salone

Hagia

Thisbe

Melne

Rosse

Crusa

Stomu
i. Ostum

Pagu

Alalcomene

Hyam-polis

Sphragidium
antrum

Cytheron
mons

Anchoe
lacus

Cephissus
qua et
Caepais
lacus

Copa

Leuctra

Sacer

Puteus

Hysia

Mardony monu.

Parcarum

Agoreus Iup

Coronea

Campus

Tenericus

Eleuthery

Themidis

Iovis ara

Teneri
moram.

Cere
ri lu
cus

Hercules
Hypodatus

Sacrum
Nemus

Rhinocolystes

Hercules

Eleuthera

Agamedis
Spec

Trophony
antrum

Lebadia

Medea

Cnemides

Lonchiton

Eretria

Clyte

Melis

Thronium

Orofium

Thermopyla

Scarphea

Boagrius flu.

Abae

Elatea

Diana Cranea

Cephissus flu.

Anphiclea Ophitea

Olizon

Chaleos

Carnia

Charops

Onchestus

Aspledon

Coronea

Asopus flu.

Hyampolis

Musarum
tholus

Opus

Tropheum Graecorum

Ithera Persephone
i Venatrix Proserpina

Seriphium

Talantes

Boeotiae

Inferioris

BOEOTIA
SUPERIOR

pars.

PHOCIS

PARS.

PETRACHVS
REGIO

Pythia

Argosthemia

Salone

Hagia

Thisbe

Melne

Rosse

Crusa

Stomu
i. Ostum

Pagu

Alalcomene

Hyam-polis

Sphragidium
antrum

Cytheron
mons

Anchoe
lacus

Cephissus
qua et
Caepais
lacus

Copa

Leuctra

Sacer

Puteus

Hysia

Mardony monu.

Parcarum

Agoreus Iup

Coronea

Campus

Tenericus

Eleuthery

Themidis

Iovis ara

Teneri
moram.

Cere
ri lu
cus

Hercules
Hypodatus

Sacrum
Nemus

Rhinocolystes

Hercules

Eleuthera

Agamedis
Spec

Trophony
antrum

Lebadia

Medea

Cnemides

Lonchiton

Eretria

Clyte

Melis

Thronium

Orofium

Thermopyla

Scarphea

Boagrius flu.

Abae

Elatea

Diana Cranea

Cephissus flu.

Anphiclea Ophitea

Olizon

Chaleos

Carnia

Charops

Onchestus

Aspledon

Coronea

Asopus flu.

Hyampolis

Musarum
tholus

Opus

Tropheum Graecorum

Ithera Persephone
i Venatrix Proserpina

Seriphium

Talantes

Boeotiae

Inferioris

BOEOTIA
SUPERIOR

pars.

PHOCIS

PARS.

PETRACHVS
REGIO

CONTENTS

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ FOREWORDS 18–25

01. CHAERONEA 2 AUGUST, 338 BC: THEN AND NOW
Panagiotis P. Iossif & Ioannis D. Fappas 28
02. ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΠΟΛΗΣ
Έλενα Κουντούρη 58
03. ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ, ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΑΧΕΣ ΤΗΣ
Γιάννης Καλλιοντζής – Αλεξάνδρα Χαραμή 80
04. ΤΑ ΠΟΛΥΑΝΔΡΙΑ ΤΗΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ
Βασίλειος Λ. Αραβαντινός 86
05. STAMATAKIS AND THE BATTLE OF 338 BC
Peter Krentz 94
06. THE SACRED BAND IN CONTEXT
Thierry Lucas 112
07. THE FACE OF BATTLE IN THE FOURTH CENTURY BC
AND THE CHAERONEAN TEST-CASE
Rémi Saou 124
08. THE MONUMENTS AT CHAERONEA
John Ma 136
09. THE SKELETONS FROM THE LION MONUMENT
AT CHAERONEA
Maria A. Liston 156
10. WARTIME POLYANDRIA IN ANCIENT GREECE:
HISTORY, ARCHAEOLOGY AND BIO-ANTHROPOLOGY
Reine-Marie Bérard 174
11. PHILIP AND HIS MACEDON
Robin Lane Fox 194
12. Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΠΛΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ
Αθανασία Κυριάκου 208
13. ΟΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΙΣ
ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 6ου αι. π.Χ. ΕΩΣ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
Αναστάσιος Κακαμανούδης 228

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

14. A CHRONOLOGY OF PANAGIOTIS STAMATAKIS
AT CHAERONEA
Peter Krentz 246
15. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ: ΕΝΑΣ “ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΣ ΚΑΙ
ΑΚΑΤΑΠΟΝΗΤΟΣ ΕΡΓΑΤΗΣ” ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
Μαρία-Ξένη Γαρέζου & Αθηνά Χατζηδημητρίου 258
16. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ ΣΤΗ
ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΤΥΜΒΟΥ
ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ
Ιωάννης Δ. Φάππας – Παναγιώτης Π. Ιωσήφ 288
17. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΥΠΟ
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
Εύη Παπαδοπούλου 322
18. A TRIP TO BOEOTIA AT THE TURN OF THE CENTURY, 1900
Natalia Vogeikoff-Brogan 344
19. Ο ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ... ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ Ι.Λ. ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ
Κωνσταντίνος Λαγός 350
- [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I]
ΤΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ:
ΜΙΑ ΑΓΓΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ 380
- [ANNEXE I]
PANAGIOTIS STAMATAKIS'S CHAERONEA EXCAVATION BOOKLETS:
AN ENGLISH TRANSLATION
- [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II]
ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ (1902, 1903, 1910) 446
- [ANNEXE II]
TRANSCRIPTION OF THE REPORTS AND TELEGRAMS OF
GEORGIOS SOTIRIADIS (1902, 1903, 1910)
- ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
ABBREVIATIONS 506
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
BIBLIOGRAPHY 507

Continuing its long and highly successful tradition of organizing a succession of archaeological exhibitions around a common thematic or museological perspective and approach, the Museum of Cycladic Art is launching a series entitled "Human Histories". This series focuses on the narration of important events that have left their mark on history through the years, without imposing any specific boundaries in time or place. A particular emphasis is placed on the human dimension and the often-decisive role of individuals in the course of global developments. To this end, the exhibition's concept aims to the curation of objects that are distinguished not only for their archival character and their conceptual relevance, but also for their particular historical and even emotional weight, which gives the narrative both scholarly validity and emotional depth.

Such is the context of the exhibition entitled "Chaeronea, 2 August 338 BC: A Day that Changed the World", which is presented at the Stathatos Mansion under the academic and organizational curatorship of Dr. Panagiotis Iossif and Dr. Ioannis Fappas. The exhibition, showcasing more than 240 objects from numerous museums and collections in Greece and abroad, highlights the importance of this particular battle as an event that had a catalytic effect on the subsequent course not only of the Greek city-states, but of the entire ancient world. It set in motion the mechanisms that were to lead to the birth of the Hellenistic World.

The presentation of the battle of Chaeronea, which made Philip's Macedonia the dominant political and military power in Greece and the eastern Mediterranean, bringing at the same time the young Macedonian prince and his successor Alexander into the historical foreground, gives this archaeological exhibition a particularly educative character. It contributes significantly to the understanding of the event itself, its historical consequences and the character of the central figures. At the same time, it emphasizes the contribution of some of the great pioneers of Greek archaeology, such as the self-taught Panagiotis Stamatakis and the University professor Georgios Sotiriadis, who, though facing a multitude of difficulties, managed with steadiness, responsibility and self-sacrifice, to recover all those elements that help us to reconstruct this historical battle today.

For this new important and stimulating initiative, the Museum of Cycladic Art and the two curators are to be congratulated for delivering to the archaeological community and the general public an elegant exhibition that is fully documented scientifically, one that combines the uniqueness of the exhibits with a modern and innovative museological and museographic approach. At the same time, by unfailingly adhering to the academic and educational principles and aims of the Museum, the exhibition will be accompanied by a complete and thoroughly scientific catalogue and a major international conference where Greek and international experts in the field will participate.

I sincerely thank both the Museum of Cycladic Art for our close and long-standing cooperation, which continues with this new exhibition, the skilled Services of the Ministry of Culture, which contributed tirelessly to its implementation, as well as all the museums and collections that enriched its exhibits. Looking forward to similar fruitful partnerships in the future, I assure you that the Ministry of Culture and its leadership will always stand by every effort to promote scientific knowledge and to enrich the educational contribution to the general public through the inexhaustible stock of our history and cultural heritage.

Dr. Lina Mendoni
Minister for Culture

Το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, συνεχίζοντας τη μακρά και εξαιρετικά επιτυχημένη παράδοση της διοργάνωσης διαδοχικών περιοδικών αρχαιολογικών εκθέσεων με κοινή θεματική ή μουσειολογική οπτική και προσέγγιση, εγκαινιάζει το 2023 μια νέα σειρά με τίτλο «Ιστορίες ανθρώπων». Η συγκεκριμένη σειρά εστιάζει στην αφήγηση σημαντικών γεγονότων που σημάδεψαν διαχρονικά την ιστορία, χωρίς συγκεκριμένους χωροχρονικούς περιορισμούς, αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στο ανθρώπινο στοιχείο και στον συχνά καθοριστικό ρόλο της ατομικής προσωπικότητας στον ρου των παγκόσμιων εξελίξεων. Για τον σκοπό αυτόν το εκάστοτε εκθεσιακό σκεπτικό επιδιώκει την αξιοποίηση αντικειμένων που διακρίνονται όχι μόνο για τον τεκμηριωτικό χαρακτήρα και την εννοιολογική τους συνάφεια, αλλά και για το ιδιαίτερο ιστορικό, ακόμη και συγκινησιακό τους φορτίο, που προσδίδει στην εξιστόρηση, τόσο επιστημονική εγκυρότητα, όσο και συναισθηματικό βάθος.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η έκθεση με τίτλο «Χαιρώνεια, 2 Αυγούστου 338 π.Χ.: Μια μέρα που άλλαξε τον κόσμο», η οποία παρουσιάζεται στο Μέγαρο Σταθάτου υπό την επιστημονική και οργανωτική επιμέλεια του Δρ. Παναγιώτη Ιωσήφ και του Δρ. Ιωάννη Φάππα. Μια έκθεση, που μέσα από περισσότερα από 240 αντικείμενα προερχόμενα από πολυάριθμα μουσεία και συλλογές της Ελλάδας και του εξωτερικού, έχει ως στόχο να αναδείξει τη σημασία της συγκεκριμένης σύγκρουσης ως γεγονότος που επηρέασε καταλυτικά τη μετέπειτα πορεία όχι μόνο των ελληνικών πόλεων-κρατών, αλλά ολόκληρου του αρχαίου κόσμου, θέτοντας σε κίνηση τους μηχανισμούς που επρόκειτο κατόπιν να οδηγήσουν στη γένεση της Ελληνιστικής Οικουμένης.

Η παρουσίαση της μάχης της Χαιρώνειας, που κατέστησε τη Μακεδονία του Φιλίππου κυρίαρχη πολιτική και στρατιωτική δύναμη στην Ελλάδα και στην ανατολική Μεσόγειο, φέρνοντας ταυτόχρονα στο ιστορικό προσκήνιο το νεαρό Μακεδόνα πρίγκηπα και διάδοχο Αλέξανδρο, προσδίδει στην αρχαιολογική αυτή έκθεση ιδιαίτερα διδακτικό χαρακτήρα, συμβάλλοντας σημαντικά στην κατανόηση του ίδιου του γεγονότος, των ιστορικών του συνεπειών και του χαρακτήρα των κεντρικών προσώπων. Παράλληλα αναδεικνύει τη συμβολή ορισμένων από τους μεγάλους πρωτοπόρους της ελληνικής αρχαιολογίας, όπως ο αυτοδίδακτος Παναγιώτης Σταματάκης και ο ακαδημαϊκός Γεώργιος Σωτηριάδης, οι οποίοι, μέσα από ένα πλήθος αντιξοοτήτων, κατάφεραν με συνέπεια, ευθύνη και αυτοθυσία, να ανακτήσουν όλα εκείνα τα στοιχεία που βοηθούν σήμερα στην ανασύνθεση της ιστορικής αυτής μάχης.

Για τη νέα αυτή σημαντική και ενδιαφέρουσα πρωτοβουλία οφείλονται θερμά συγχαρητήρια στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και στους δύο επιμελητές, που παραδίδουν στην αρχαιολογική κοινότητα και στο ευρύ κοινό μια έκθεση καλαίσθητη και πλήρως τεκμηριωμένη επιστημονικά, η οποία συνδυάζει τη μοναδικότητα των εκθεμάτων με μια σύγχρονη και πρωτοπόρα μουσειολογική και μουσειογραφική προσέγγιση. Παράλληλα, τηρώντας με συνέπεια τις επιστημονικές και παιδευτικές αρχές και επιδιώξεις του Μουσείου, πλαισιώνουν την εν λόγω έκθεση με τον ανά χείρας πλήρη και εμπειρισταμένο επιστημονικό κατάλογο, αλλά και με ένα μεγάλο διεθνές συνέδριο, στο οποίο θα συμμετέχουν Έλληνες και ξένοι ειδικοί του χώρου.

Ευχαριστώ από καρδιάς το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης για τη στενή και μακροχρόνια συνεργασία μας, που συνεχίζεται και με τη νέα αυτή έκθεση, καθώς επίσης τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού που συνέδραμαν άοκα στην υλοποίησή της, και βεβαίως όλα τα μουσεία και τις συλλογές, που εμπλούτισαν τα εκθέματά της. Προσβλέποντας σε αντίστοιχες γόνιμες συμπράξεις και στο μέλλον, διαβεβαιώ ότι το Υπουργείο Πολιτισμού και η ηγεσία του θα στέκονται πάντοτε αρωγοί σε κάθε προσπάθεια προαγωγής της επιστημονικής γνώσης και εμπλουτισμού της παιδευτικής και επιμορφωτικής προσφοράς προς το ευρύ κοινό με στοιχεία από το ανεξάντλητο απόθεμα της ιστορίας και της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Δρ. Λίνα Μενδώνη
Υπουργός Πολιτισμού

The exhibition “Chaeronea, 2 August 338 BC: A Day that Changed the World” marks the beginning of a new series of archaeological exhibitions launched at the Museum of Cycladic Art under the title “Human Histories”. In these exhibitions, excavated pieces of material evidence and findings of archaeological research are used to illuminate and present significant aspects of human history, focusing on man himself.

The first exhibition of this new series, through a large number of unique and extraordinary archaeological finds, either directly associated with the event itself or indirectly referring to it, and also through rich support material, presents to the archaeological community and the general public one of those rare historical events that have arguably defined the destiny of the ancient world; an event that undeniably constitutes a historical landmark. It is the battle fought at Chaeronea in 338 BC. The battle where the Macedonians, under King Philip II and the young Prince Alexander confronted Thebes, Athens and their allies. With this battle Macedonia was established as the leading power in the Greek affairs and paved the way for the emergence of the Hellenistic world. Democracy and the city-states moved to a new era, that of the kingdoms, which laid the foundations for the creation of the world as we perceive it today.

But, why Chaeronea? What exactly happened in the midsummer of 338 BC in this valley of Boeotia that changed the world? Why did we decide to explore and present a battle? The exhibition, although it deals with the battle itself, lays emphasis mainly on its impact, on the way in which it determined the transition from an old world to a new one; to the world that enabled the Greek culture to spread across the then known ecumene. The world that offered unparalleled wealth, new knowledge and experience both to the Greeks and the rest of the peoples who took part in the new reality born in the wake of the victory at Chaeronea. This world, a mixture of fragmentation and globalization, turned, as our exhibition shows, into the womb that gave birth to the world that followed, to our own world.

For our Museum, the exhibition itself constitutes an important event that confirms and emphasizes the institution’s groundbreaking research and educational character. We are very pleased to have entrusted its planning to two of our young scholars, who curated the exhibition and brought together —each from a different perspective— their own knowledge, creativity and strenghts for the final outcome that unfolds itself in both wings of the Museum, the exhibition catalogue, but also through the large-scale conference following the exhibition. The latter will take place in Athens in the near future, in collaboration with major scientific Institutions and Universities. We are truly grateful to our two curators.

Finally, I would like to express my heartfelt thanks to the Minister of Culture, Lina Mendoni who, from the start, encouraged and supported this new undertaking, all the people and Services of the Hellenic Ministry of Culture that eagerly contributed to it, the lenders of the exhibits, our sponsors and supporters, but also our staff members who exerted themselves, and our external collaborators who, each one, worked with utmost dedication and effort for the realization of this new and pioneering exhibition.

Kassandra Marinopoulou
President and CEO, Museum of Cycladic Art

Με την έκθεση «Χαιρώνεια, 2 Αυγούστου 338 π.Χ.: Μια μέρα που άλλαξε τον κόσμο» το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης εγκαινιάζει τη νέα του σειρά αρχαιολογικών εκθέσεων, με την ονομασία «Ιστορίες Ανθρώπων». Σε αυτές τις εκθέσεις τα ευρήματα και τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας χρησιμοποιούνται για να φωτίσουν και να παρουσιάσουν σημαντικές πτυχές της ανθρώπινης ιστορίας, με επίκεντρο πάντοτε τον ίδιο τον άνθρωπο.

Η πρώτη έκθεση της νέας σειράς του Μουσείου μας, μέσα από πολλά μοναδικά και πρωτόφαντα αρχαιολογικά ευρήματα, που είτε σχετίζονται άμεσα με το ίδιο το γεγονός είτε παραπέμπουν έμμεσα σε αυτό, καθώς και με ιδιαίτερα πλούσιο υποστηρικτικό υλικό, παρουσιάζει στην αρχαιολογική κοινότητα και το ευρύ κοινό ένα από εκείνα τα σπάνια ιστορικά γεγονότα για τα οποία μπορούμε να πούμε ότι καθόρισαν την πορεία του αρχαίου κόσμου· ένα γεγονός που αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, ιστορικό ορόσημο. Πρόκειται για τη μάχη που έγινε στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. Αυτή στην οποία οι Μακεδόνες του Φιλίππου Β΄ και του νεαρού Αλέξανδρου αντιμετώπισαν τη Θήβα, την Αθήνα και τους συμμάχους τους. Με την μάχη αυτή εγκαθιδρύθηκε η Μακεδονία ως κυρίαρχη δύναμη στα ελληνικά πράγματα και άνοιξε τον δρόμο για τη γέννηση του ελληνιστικού κόσμου. Η δημοκρατία και η Πόλη-Κράτος πέρασαν σε μια νέα εποχή, αυτή των βασιλείων, που έθεσε τα θεμέλια για τη δημιουργία του κόσμου όπως τον αντιλαμβανόμαστε σήμερα.

Γιατί όμως η Χαιρώνεια; Τι έγινε στα μέσα του καλοκαιριού του 338 π.Χ. στην κοιλάδα της Βοιωτίας και άλλαξε τον κόσμο; Γιατί αποφασίσαμε να μιλήσουμε για μια μάχη; Η έκθεση, αν και μιλά και για την ίδια τη μάχη, επικεντρώνεται, κυρίως, στις συνέπειές της, στον τρόπο με τον οποίο αυτή καθόρισε τη μετάβαση από έναν παλιό κόσμο σε έναν νέο, στον κόσμο που επέτρεψε στον ελληνικό πολιτισμό να φτάσει στα όρια της τότε γνωστής οικουμένης. Σε αυτόν τον κόσμο που πρόσφερε μοναδικά πλούτη, νέες γνώσεις και εμπειρίες τόσο στους Έλληνες όσο και στους υπόλοιπους λαούς που συμμετείχαν στη νέα πραγματικότητα που γεννήθηκε μετά τη νίκη της Χαιρώνειας. Αυτός ο κόσμος, μείγμα διάσπασης και παγκοσμιοποίησης, αποτέλεσε, όπως δείχνει η έκθεσή μας, τη μήτρα που γέννησε τον κόσμο που ακολούθησε, τον δικό μας.

Η ίδια η έκθεση αποτελεί για το Μουσείο μας ένα σπουδαίο γεγονός, που επιβεβαιώνει και τονίζει τον πρωτοποριακό ερευνητικό και εκπαιδευτικό του χαρακτήρα. Είμαστε ιδιαίτερα χαρούμενοι καθώς εμπιστευτήκαμε γι’ αυτήν τους δύο νέους δικούς μας επιστήμονες που επιμελήθηκαν την έκθεση και με διαφορετική αφετηρία ο καθένας, ένωσαν τις γνώσεις, τη δημιουργικότητα και τις δυνάμεις τους για το αποτέλεσμα που παρουσιάζεται στις δύο πτέρυγες του Μουσείου, τον κατάλογο της έκθεσης, αλλά και για το μεγάλο επιστημονικό συνέδριο που θα ακολουθήσει ως συνοδευτικό της έκθεσης αυτής και το οποίο θα πραγματοποιηθεί στην Αθήνα το προσεχές διάστημα, σε συνεργασία με μεγάλα επιστημονικά Ιδρύματα και Πανεπιστήμια. Τους ευχαριστούμε θερμά.

Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω εγκάρδια την Υπουργό Πολιτισμού Λίνα Μενδώνη που από την αρχή ενθάρρυνε και στήριξε τη νέα μας αυτή προσπάθεια, όλους τους ανθρώπους και τις Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού που πρόθυμα συνέδραμαν σε αυτή, τους δανειστές των έργων, τους χορηγούς και υποστηρικτές μας, αλλά και όλο το προσωπικό του Μουσείου μας που υπερέβαλε εαυτόν, όπως και τους εξωτερικούς μας συνεργάτες που, από τη θέση του ο καθένας και χάρη στον επαγγελματισμό, την εξειδίκευση και τις ικανότητές τους, συνέβαλαν τα μέγιστα στην πραγματοποίηση της νέας και πρωτοποριακής αυτής έκθεσης.

Κασσάνδρα Μαρινοπούλου
Πρόεδρος και Διευθύνουσα σύμβουλος, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ

Η έκθεση «Χαιρώνεια, 2 Αυγούστου 338 π.Χ.: Μια μέρα που άλλαξε τον κόσμο» είναι η πρώτη μιας νέας σειράς εκθέσεων του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης που φέρει τον τίτλο «Ιστορίες Ανθρώπων». Ιστορίες, δηλαδή, για τον βίο, τα ήθη και τα έργα θνητών, τα οποία επηρέασαν τη ζωή, τις αντιλήψεις και τη σκέψη των μεταγενέστερων γενεών. Μια τέτοια ιστορία πρόκειται να διηγηθεί και η έκθεση αυτή, βασισμένη πάνω στις μαρτυρίες των αρχαίων πηγών, αλλά και στα κατάλοιπα που άφησαν οικειοθελώς ή εξαιτίας των ατυχημάτων της ίδιας της ιστορίας οι πρωταγωνιστές της.

Αν και πρόκειται για έκθεση καθαρά αρχαιολογική, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι έχει αντικείμενο ιστορικό, καθώς αναφέρεται σε ιστορικό γεγονός αρκετά καλά τεκμηριωμένο από τις πηγές. Σκοπός της είναι να παρουσιάσει τη μάχη της Χαιρώνειας του 338 π.Χ., αυτής που έθεσε αντιμέτωπους τους Μακεδόνες με τις συμμαχικές ελληνίδες πόλεις, και να τονίσει τη σημασία της για τη δημιουργία των συνθηκών που οδήγησαν στη διαμόρφωση του ελληνιστικού κόσμου. Ταυτοχρόνως, στοχεύει να προβάλλει το έργο δύο εκ των πρωτοπόρων της ελληνικής αρχαιολογίας και εργάστηκαν στην περιοχή, του Παναγιώτη Σταματάκη και του Γεωργίου Σωτηριάδη. Και είναι αυτό το βασικό χαρακτηριστικό της παρούσας έκθεσης, ότι σε αυτή λαμβάνουν μέρος και οι ίδιοι οι άνθρωποι που πρωταγωνίστησαν στην ιστορία που αφηγείται, αφενός οι Θηβαίοι πολεμιστές του Ιερού Λόχου, όπως και οι Μακεδόνες στρατιώτες του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου που συγκρούστηκαν μαζί τους στην κοιλάδα της Χαιρώνειας, αλλά και οι ανασκαφείς που με το έργο τους στην περιοχή συνέβαλαν στην αρχαιολογική ανάκτηση της μάχης και έθεσαν τις βάσεις για την εφαρμογή της επιστημονικής ανασκαφικής μεθόδου στο πεδίο.

Στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος συνέβαλαν δύο καθοριστικοί παράγοντες: αφενός η μοναδικότητα του θέματος και αφετέρου η σπουδαιότητα του ίδιου του γεγονότος που πραγματεύεται. Αναφορικά με τον πρώτο παράγοντα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις στα αρχαιολογικά χρονικά, όπου οι περιγραφές και οι πληροφορίες για το γεγονός που παραδίδονται σε μας από τους αρχαίους συγγραφείς συναντούν τα σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα του ίδιου του γεγονότος, εν πολλοίς άγνωστα όχι μόνο στο ευρύ κοινό, αλλά και στην ίδια την αρχαιολογική κοινότητα. Ο δεύτερος παράγοντας είναι περισσότερο προφανής, καθώς το θέμα αφορά σε γεγονός κομβικής σημασίας για την μετέπειτα εξέλιξη των πραγμάτων και στο οποίο βασικοί πρωταγωνιστές ήταν δύο από τις κορυφαίες μορφές της ελληνικής αρχαιότητας και της παγκόσμιας ιστορίας, ο Φίλιππος Β΄ και ο γιος του Αλέξανδρος Γ΄ της Μακεδονίας, τον οποίο η Ιστορία ονόμασε Μέγα. Στα ελάχιστα τετραγωνικά χιλιόμετρα γύρω από το πεδίο της Χαιρώνειας, οι δύο αυτοί πρωταγωνιστές συναντούν έναν από τους σημαντικότερους ρήτορες της αρχαιότητας, τον Αθηναίο Δημοσθένη. Στο «θέατρο του Άρεως», όπως τόσο πετυχημένα χαρακτηρίζει τη Βοιωτία ο Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς, γράφτηκε η μοίρα του κόσμου μεταξύ σπουδαίων ανθρώπων και πρωταγωνιστών.

Η έκθεση υιοθετεί μια ολιστική προσέγγιση της ιστορίας της και αναδιφά σε πεδία ιστορίας, αρχαιολογίας, ανθρωπολογίας, μελέτης των αρχαίων και νεότερων πηγών, ιστορίας της έρευνας, καθώς και σύγχρονης πρόσληψης της ίδιας της μάχης και των όσων σχετίζονται με αυτή. Προσπαθεί, έτσι, να δώσει στον επισκέπτη την εμπειρία μιας σύγχρονης προσέγγισης ενός αρχαίου γεγονότος, η οποία δεν περιορίζεται στο ίδιο το γεγονός, αλλά εξετάζει και τον τρόπο που αυτό επιβίωσε στη συλλογική μνήμη του έθνους, στον τρόπο με τον οποίο αυτό το διαχειρίστηκε, καθώς και στον τρόπο σκέψης τόσο των αρχαιολόγων που το έφεραν στο φως όσο και των ανώνυμων ανθρώπων της καθημερινότητας που διαχρονικά το υποδέχτηκαν.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η έκθεση, αν και αναφέρεται σε ένα πολεμικό γεγονός, η ίδια είναι βαθιά αντιπολεμική. Όχι μόνο αυτό, αλλά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συμβάλλει και στην απομυθοποίηση του γεγονότος αυτού. Η μάχη της Χαιρώνειας, παρά την εξιδανίκευσή της από τη μετέπειτα ιστοριογραφία, κυρίως λόγω των συνεπειών της και των συνθηκών που αυτή δημιούργησε, ήταν αναμφίβολα ένα βίαιο γεγονός.

Το ίδιο, άλλωστε, συμβαίνει διαχρονικά σε όλη την ανθρώπινη ιστορία και με κάθε άλλη πολεμική σύγκρουση, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια σειρά ειδεχθών εγκλημάτων, που «νομιμοποιούνται» χάρη σε έναν κοινό και εξιδανικευμένο στόχο, ο οποίος υποστηρίζεται από συγκεκριμένο πάντοτε αφήγημα. Για τον λόγο αυτόν και η παρουσίαση των οστών των νεκρών της μάχης έχει χαρακτήρα αποκλειστικά εκπαιδευτικό και διδακτικό, αφενός αξιοποιώντας το μοναδικό προνόμιο της διατήρησης των καταλοίπων των ίδιων των ανθρώπων που συμμετείχαν σ' αυτήν και αφετέρου καταδεικνύοντας τον διαφορετικό χαρακτήρα των δύο ξεχωριστών κόσμων που συγκρούστηκαν, ο οποίος αντικατοπτρίζεται ακόμη και στα έθιμα ταφής τους.

Θα ήταν, ωστόσο, παράλειψη να μην επισημάνουμε την τυχαία και ευτυχή συγκυρία, με την οποία συνέπεσε η παρούσα έκθεση: την έκδοση από τον Βασίλειο Χ. Πετράκο και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία του ανέκδοτου ημερολογίου του Παναγιώτη Σταματάκη για τις ανασκαφές του στο Πολυάνδριο των Θηβαίων Ιερολοχιτών και το μνημείο του Λέοντα της Χαιρώνειας, το διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα μελέτης των αρχαιολογικών καταλοίπων από το Πολυάνδριο του Ιερού Λόχου υπό τη διεύθυνση του John Ma, Καθηγητή Κλασικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια, αλλά και τη δημιουργία ενός διεθνούς ντοκιμαντέρ για τη μάχη της Χαιρώνειας από μεγάλο τηλεοπτικό δίκτυο του εξωτερικού. Όλα τα ανωτέρω προσπαθήσαμε, ως επιμελητές της έκθεσης, να τα αξιοποιήσουμε στο έπακρο, προκειμένου να λάβουμε και να μεταδώσουμε στο κοινό που θα την επισκεφθεί και θα πάρει στα χέρια του τον παρόντα κατάλογο τη μεγαλύτερη δυνατή πληροφόρηση.

Στο πλαίσιο αυτό, και με σκοπό η γνώση για τη μάχη της Χαιρώνειας και τις συνέπειες που αυτή επέφερε να καταστεί οικεία και κτήμα στον επισκέπτη κάθε ηλικίας, αποφασίσαμε στις καταληκτικές ενότητες της έκθεσης να χρησιμοποιήσουμε σύγχρονα μέσα παρουσίασής της, όπως ένα διάγραμμα της μάχης με τη χρήση φιγούρων Playmobil, απόσπασμα ταινίας από τα ηλεκτρονικά παιχνίδια *Assassin's Creed* της εταιρείας Ubisoft καθώς και συνοπτική αφήγηση της ιστορίας με τη χρήση comics. Η ίδια η έκθεση γίνεται, επίσης, αφορμή για τη διοργάνωση από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου σχετικά με την ιστορία και αρχαιολογία της Χαιρώνειας, τη μάχη του 338 π.Χ. και την πρόσληψή της στη σύγχρονη εποχή.

Το Μουσείο επιθυμεί να ανταποδώσει στο ελληνικό δημόσιο και στις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού ένα κομμάτι από την πολύτιμη βοήθεια που λαμβάνει όλα αυτά τα χρόνια. Έτσι, αναλάβαμε τη συντήρηση μεγάλου αριθμού αντικειμένων που εκτίθενται στην παρούσα έκθεση και θα δοθούν έτοιμα προς παρουσίαση και μελλοντική μελέτη στις οικείες Εφορείες. Επίσης, στο ίδιο πάντα πλαίσιο και σε αγαστή συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιά, και Νήσων και τη Διεύθυνση Συντήρησης, καλύψαμε το κόστος παραγωγής ακριβούς αντιγράφου της περίφημης στήλης του Παγχάρους (αρ. κατ. 102), η οποία εκτίθεται για πρώτη φορά εκτός του Αρχαιολογικού Μουσείου του Πειραιά στο οποίο και θα δοθεί για κάθε μελλοντική χρήση. Τέλος, κυκλαδικά ειδώλια από την περίφημη συλλογή μας, θα ταξιδέψουν σε περιφερειακά Μουσεία της ελληνικής επικράτειας ως αντίδωρα για τον δανεισμό έργων τους στην παρούσα αλλά και σε παρελθούσες εκθέσεις μας.

Θεωρούμε υποχρέωση μας να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στις αρμόδιες Κεντρικές και Περιφερειακές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεοτέρων Μνημείων, ΕΦΑ Βοιωτίας και λοιπές Εφορείες Αρχαιοτήτων που δάνεισαν υλικό τους), τους λοιπούς δανειστές των έργων της έκθεσης, τη διοίκηση και το προσωπικό του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης (ειδικά τους συναδέλφους του αρχαιολογικού Τμήματος για τη συνδρομή τους στην προετοιμασία του παρόντος καταλόγου, τη Δρ Εύη Παπαδοπούλου, τη Μαριέττα Κυπριωτάκη ΜΑ, και τη Μεταξία Ρούτση), τους εξωτερικούς μας συνεργάτες, τους χορηγούς, τους συγ-

γραφείς των δοκιμών του παρόντος καταλόγου, τους επιστημονικούς συνεργάτες του διεθνούς ερευνητικού προγράμματος για τη μελέτη του Πολυανδρίου του Ιερού Λόχου, τους συντελεστές του ντοκιμαντέρ για τη Χαιρώνεια, όπως και τις Playmobil Hellas και Ubisoft που πρόθυμα αποδέχτηκαν την πρότασή μας να συμβάλλουν ανάλογα με την ειδικότητά τους στην έκθεση αυτή.

Ευχόμαστε η παρούσα έκθεση να εκπληρώσει τον σκοπό της και να προσφέρει ιστορική γνώση, αλλά και γνώση του ίδιου του ανθρώπου μέσα από μια σημαντική ιστορία του που η ίδια αφηγείται.

Δρ. Παναγιώτης Ιωσήφ
Επιστημονικός Διευθυντής,
Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης
Καθηγητής Αρχαίας και Μεσαιωνικής Νομισματικής,
Radboud Universiteit, Nijmegen, Ολλανδία

Δρ. Ιωάννης Φάππας
Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Επιστημονικός Διευθυντής,
Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

FOREWORD BY THE CURATORS

The exhibition “Chaeronea, 2 August, 338 BC: A Day that Changed the World” is the first of a new series of exhibitions of the Museum of Cycladic Art entitled “Human histories”. Stories, that is, about the life, manners and works of mortals, which influenced the life, perceptions and thinking of later generations. This exhibition is going to tell such a story, based on the testimonies of the ancient sources, but also on the remains left by its protagonists, either intentionally or from the chance events of the story itself.

Although it is a purely archaeological exhibition, it is important to emphasize that it has a historical dimension, as it refers to a historical event quite well documented by the sources. Its purpose is to present the battle of Chaeronea in 338 BC, the one that pitted the Macedonians against the allied Hellenic cities, and to emphasize its importance for the creation of the conditions that led to the formation of the Hellenistic world. At the same time, it aims to highlight the work of two of the pioneers of Greek archaeology who worked in the area, Panagiotis Stamatakis and Georgios Sotiriadis. This is indeed a key feature of the present exhibition: in it the very people who starred in the story told have an active role. On the one hand, the Theban warriors of the Sacred Band, as well as the Macedonian soldiers of Philip and Alexander who clashed with them in the valley of Chaeronea, but also the excavators who, with their work in the area, contributed to the archaeological recovery of the battle and laid the foundations for the application of a scientific excavation methodology in the field.

Two determining factors contributed to the choice of the specific topic: on the one hand, its very uniqueness and on the other hand, the importance of the event itself under review. Regarding the first factor, we could claim that this is one of the few cases in the archaeological chronicles where the descriptions and information about the event handed down to us by the ancient authors tally with the important archaeological remains of the event itself. An occasion largely beyond the awareness not only of the general public, but also of the archaeological community itself. The second factor is more obvious, as the subject concerns an event of pivotal importance for the subsequent development of world affairs. Here the main protagonists were two of the leading figures of Greek antiquity and world history, namely Philip II and his son Alexander III of Macedon, whom History has granted the sobriquet of Great. In the few square kilometres on the plain of Chaeronea, these two protagonists met one of the most important orators of antiquity, the Athenian Demosthenes. In the “theatre of Ares”, as Plutarch, himself from Chaeronea, so aptly characterizes Boeotia, the fate of the world was played out between such important people and protagonists.

The exhibition takes a holistic approach to these times gone by. It draws on the fields of history, archaeology, anthropology, the study of ancient and more recent sources, the history of research, as well as modern perceptions of the battle itself and those involved in it. It tries, thus, to let the visitor experience a modern approach to an ancient event. This effort is not limited to the event itself, but also examines the way it has lived on in the collective memory of the nation and the way it was conceived it was conceived by both the archaeologists who brought it to light as well as the anonymous people who heard of it throughout time.

It is important to emphasize that the exhibition, although it refers to an act of war, is itself profoundly against war. Not only that, but we can claim that it also contributes to demystifying this event. The battle of Chaeronea, despite its idealization by later historiography, mainly because of its consequences and the conditions it created, was undoubtedly a violent affair. The same conditions, after all, happen time and again throughout human history – in every other such conflict. It is all nothing more than a series of heinous crimes, which are then “legitimized” by appealing to some common and idealized goal, in turn always supported by some precise narrative. For this reason, the presentation of the bones of the dead of the battle has an exclusively educational and didactic character. In doing so, it makes use of the remains of the very people who participated in it, preserved by a unique chance; it also exhibits the different characters of

the two separate worlds that collided, something reflected even in their burial customs. It would, however, be remiss not to point out a series of fortuitous and fortunate happenstances which broadly have coincided with this exhibition: the publication by Vassilios C. Petrakos and the Archaeological Society at Athens of the unpublished diary of Panagiotis Stamatakis about his excavations at the Polyandrion of the Theban Sacred Band and the monument of the Lion of Chaeronea, the international research project on studying the archaeological remains from the Polyandrion of the Sacred Band under the direction of John Ma, Professor of Classics at the University of Columbia, and also the creation of an international documentary about the battle of Chaeronea by a major foreign television network. We, as curators of the exhibition, have tried to make the most of all of the above sources, in order to process and transmit their findings to the public who come to visit and who, in the catalogue, hold in their hands all the information we could collect.

In this context, and with the aim of making the knowledge about the battle of Chaeronea and its consequences familiar to visitors of all ages, we decided in the final sections of the exhibition to use modern means of presentation, such as a diorama of the battle with use of Playmobil figures, a film excerpt from the *Assassin's Creed* electronic games, from the company Ubisoft, as well as a brief narration of the story through comics. The exhibition itself is also the occasion for the organization by the Museum of Cycladic Art, in collaboration with the American School of Classical Studies in Athens, of an international academic conference on the history and archaeology of Chaeronea, the battle of 338 BC and its reception in the modern era.

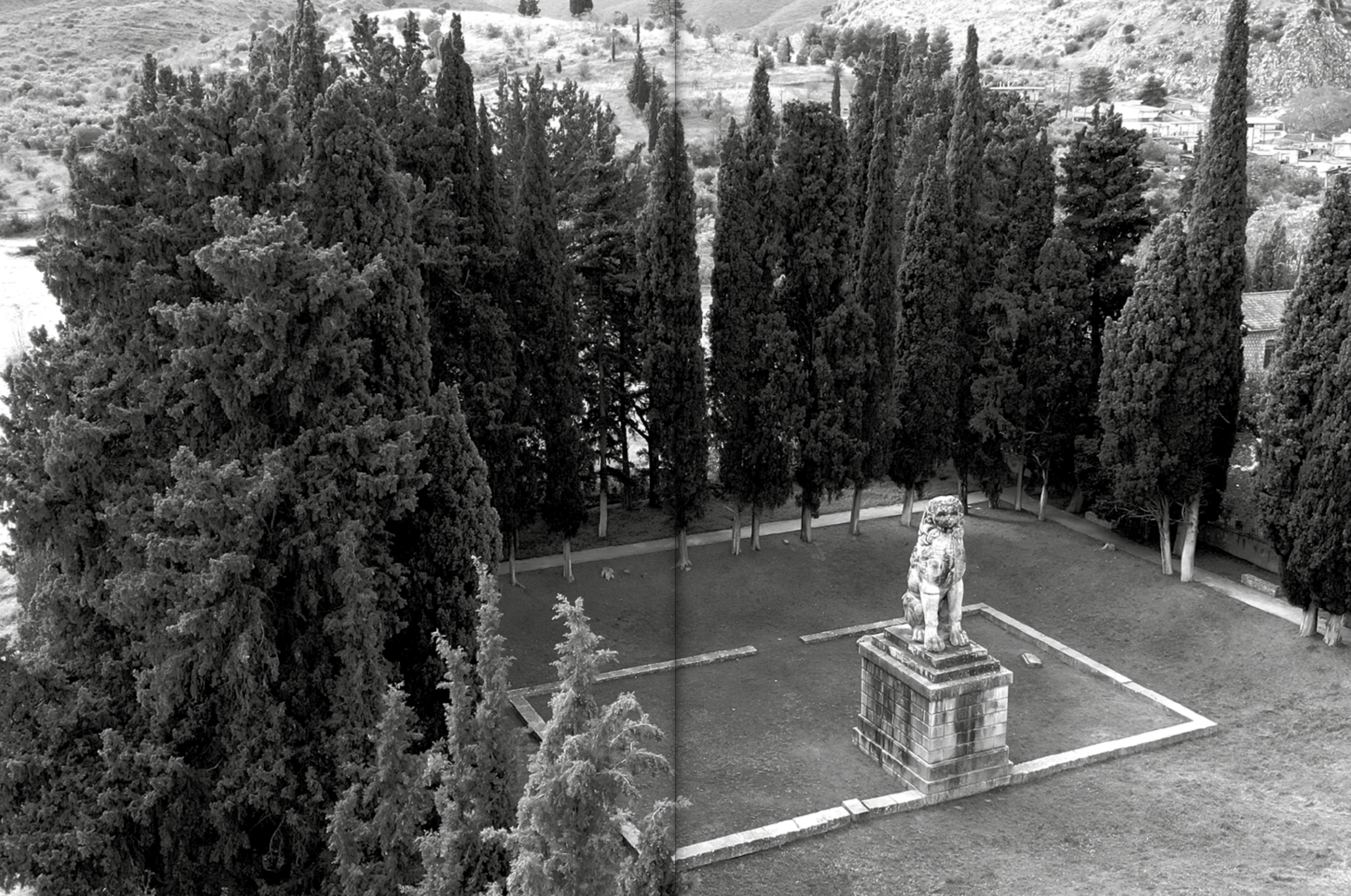
The Museum wishes to “repay” the Greek state and the competent services of the Ministry of Culture for the invaluable assistance it has received over the years. Thus, we have undertaken the conservation of a large number of objects exhibited in the present exhibition; those will be ready for presentation and future study at the relevant Ephorates. Also, in the same context and in close cooperation with the Ephorate of Antiquities of Piraeus and the Islands and the Department of Conservation, we covered the costs of producing an exact 3D copy of the famous stele of Panchares (cat. no. 102), which is presented for the first time outside the premises of the Archaeological Museum of Piraeus, where it will be given for any future use. Finally, Cycladic figurines from our famous collection will travel to regional Greek Museums as counterparts for the loan of their works in our present and past exhibitions.

For the realization of this exhibition, we would like to express our warmest thanks to the proficient Central and Regional Services of the Ministry of Culture (General Directorate of Antiquities and Cultural Heritage, the Directorate of Museums, Exhibitions and Educational Programs, the Directorate of Management of the National Archives of Monuments, the Directorate of Conservation of Ancient and Modern Monuments, the Ephorate of the Antiquities of Boeotia and others such that lent their material), the other lenders of works in the exhibition, and to the management and staff of the Museum of Cycladic Art (especially the colleagues of the Archaeological Department for their assistance in the preparation of this catalogue, Dr. Evy Papadopoulou, Marietta Kyrpiotaki MA, and Metaxia Routsis). The same heartfelt gratitude is owed too to our external partners, the sponsors, the authors of the essays in this catalogue, the scientific collaborators of the international research program for the study of the Polyandrion of the Sacred Band, the contributors of the documentary about Chaeronea, as well as Playmobil Hellas and Ubisoft who willingly accepted our proposal to contribute their special skills and expertise to this project.

We sincerely hope that this exhibition fulfils its purpose and offers historically-accurate information, but also an understanding of *mankind itself* through the important story that here unfolds.

Dr. Panagiotis Iossif
Scientific Director,
Museum of Cycladic Art
Professor of Ancient and Medieval Numismatics,
Radboud Universiteit, Nijmegen, Netherlands;

Dr. Ioannis Fappas
Assistant Professor of Prehistoric Archaeology,
Aristotle University of Thessaloniki,
Scientific Director,
Museum of Cycladic Art

01.

CHAERONEA, 2 AUGUST 338 BC: A DAY THAT CHANGED THE WORLD

Panagiotis P. Iossif* & Ioannis D. Fappas**

* Dr of Archaeology, Scientific Director, Museum of Cycladic Art /
Prof. of Ancient and Medieval Numismatics, Radboud Universiteit, Nijmegen, The Netherlands. piossif@cycladic.gr

** Dr of Archaeology, Asst. Professor of Prehistoric Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki /
Scientific Director, Museum of Cycladic Art: ifappas@cycladic.gr

▲ (Fig. 1) The valley of Chaeronea in a wide-angle shot from the acropolis of the city of the same name. In the distance on the left is the Parapotamioi pass, by which Philip entered the valley with the Macedonian army. In the centre of the image is the battlefield. Down to the right, just outside the modern settlement, the monument of the Lion, burial place of the Theban Sacred Band, and diagonally to the right, in the clump of cypress trees, the Tumulus of the fallen Macedonians. © Ministry of Culture / Ephorate of Antiquities of Boeotia. Photo: Andreas Santrouzanos.

SETTING THE SCENE

Starting in the west below the foothills of Parnassus and extending east to the eastern end of Thourio and Akontio mountains, where it opens into today's dried-up great plain of Kopais, is the fertile valley of Chaeronea (Figure 1). It itself, the result of long-term geological processes of erosion¹, is characterized together with the area that surrounds it by geomorphological diversity, i.e. by abrupt and continuous changes in the landscape, a characteristic that largely determined the form taken in it by human activity and the distribution of ancient habitation. Its wider area, located at the foot of the Parnassus massif, includes rocky and barren mountainous or semi-mountainous areas, fertile plains, as well as arid, dry and also moist terrain, such as on its fringes with Kopais, where the concentration in antiquity of the waters of the Kifissos and Melas rivers in the basin formed the famous lake of the same name, as well as extensive marshes on its periphery. Its dominant element is, of course, the Boeotian Kifissos which, flowing through it, makes it extremely fertile and therefore attractive for the settlement of small human communities since prehistoric times. Based on this geomorphological diversity, which at the same time meant variety in the sources of getting food, the ancient inhabitants of the area had the opportunity to cultivate the land, raise their herds and, at the same time, supplement their diet with piscine products from the rivers and marshes, as well as prey from the nearby mountains of Parnassus and Helikon².

Located in the centre of mainland Greece (Figure 2), the valley of Chaeronea has historically been a route and an important passage connecting northern Boeotia with the regions of southeastern Phocis and Phthiotis. Due to this fact, but also due to the mention of the area in the ancient sources, it was often a place where various travellers and painters passed through (S. Pomardi, W. Haygarth, E. Dodwell, H.W. Williams, K.P. Bryullov, I. Seleznev, J. Skene, E. Rey), who left important descriptions as well as engravings – sometimes with a strong imaginative element – of the valley, its antiquities and its inhabitants (Figures 3, 4).

CHAERONEA AS THE “SCENE” OF A PIVOTAL BATTLE

The natural passage formed by the Chaeronea valley was also the reason why it became the scene of the famous battle of 338 BC, to which event the present exhibition is dedicated. In the middle of the summer of that year, the king of Macedonia, Philip II, descends with his army, entering the valley from its northern entrance, at the passage of the Parapotamioi fortress. We can perhaps imagine the impression that the Macedonian army would have made on the inhabitants of Chaeronea, Panopeus (now Agios Vlasios) and Daulis (today's Davleia), three important cities of the region, as it entered and camped inside the valley. They themselves must have timely shut themselves up for

1. The valley of Chaeronea is formed on an alpine underpinning consisting of the Jurassic limestones of the Pelagonian zone, the epicyclic anoritic limestones and the Paleocene-Eocene flint of the Mesoaotochthonus Unit (Μαράτος – Ρηγόπουλος – Αθανασίου 1967. Παπασταματίου κ.ά. 1971. Nirta et al. 2018). From a geomorphological point of view, the valley, which was formed through long-term erosion processes, is part of the Boeotian Kifissos system, which runs along its entire length from the northwest to the southeast. The latter is an evolution of the Phocian-Boeotic depression, which was created by rift tectonics that began at the beginning of the Pliocene (5 Ma BP) and was filled with Pliocene-Quaternary fluvial and lacustrine clastic sediments. Quaternary rocks and sediments, which are the most recent geological layers, are found on or near the Earth's surface, in valleys and plains, on coasts, and even on the sea floor. These deposits are important for revealing geological history because they are more easily compared to modern sedimentary deposits (Παναδοπούλου-Βρυγιώτη 1990, 115-116). The thickness of these terrestrial sediments, which are deposited on the alpine background of the valley, ranges from 10 m at its edges to over 250 m at its outlet towards Kopais (information from M. Pagounis: hydrogeological investigations in the area of Boeotia-Boeotian Kifissos for the water supply of Athens, internal exhibitions in the IGME Library, 1986-1994). We would like to express our gratitude to Dr Nikos Carras, geologist (IGME) for providing us with all this information.

2. Κυριαζή – Φάππας 2015a. Κυριαζή – Φάππας 2015b.

▲ (Fig. 2) Map of Boeotia in 338 BC.

▲ (Fig. 3) “Parnassus from the plain of Chaeronea, September 20, 1810”, a work by William Haygarth © American School of Classical Studies in Athens / Gennadius Library.

◀ (Fig. 4) “The Theatre of Chaeronea”, work of Etienne Rey, 1843-1844. © Aikaterini Laskaridis Foundation Library.